

EL TRACTAT SOBRE LA USURA

JOSEP HERNANDO DELGADO,

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Interessats pels problemes d'ètica econòmica medieval, en cercar tractats d'autors catalans medievals que haguessin escrit sobre usura, just preu i moneda, tot llegint el manuscrit 42 del monestir de Sant Cugat del Vallès, de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, que porta al llom «TRAT. DE USURA» i que és escrit en català,¹ en concret la primera de les dues parts del manuscrit dedicada a la usura, ens sorprengué la frase següent: «D'aquesta matèria, si a Déu plau, s'ha a tractar pus longament de la matèria de avarícia en lo Terç Libre del Cristià.»² En un article publicat a *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*,³ afirmàvem i raonàvem que ens trobàvem davant d'una obra fins en aquell moment desconeguda de Francesc Eiximenis.⁴

1. Manuscrit en pergamí i paper, 205 × 275 mm, 49 folis útils; dos corondells, sense xifrar; caixa d'escriptura, 150 × 200 mm. Caplletres molt senzilles d'atzur i vermelló. Segle XIV. Cf. Francesc Xavier MIQUEL I ROSELL, «Catàleg dels llibres manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, núm. VIII (1928-1932), p. 79-80.

2. *Tractat d'usura*, ms. 42 del monestir de Sant Cugat del Vallès, f. 10rb. Publicat a Josep HERNANDO I DELGADO, *El «Tractat d'usura» de Francesc Eiximenis*, Barcelona, Biblioteca Balmesiana, 1985, p. 79.

3. Josep HERNANDO I DELGADO, «Una obra desconeguda de Francesc Eiximenis: el «Tractat d'usura»», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), vol. 4 (1983), p. 129-147.

4. Són moltes les notícies sobre els manuscrits existents, els seus destinataris i la seva ubicació, i també les impressions fetes i els exemplars conservats. Hi havia, però, un aspecte de la recerca mancat d'atenció: els posseïdors i, per tant, els lectors de les obres de Francesc Eiximenis. És a dir, és un fet la popularitat d'Eiximenis en vida i també posteriorment, però eren pocs els treballs sobre els posseïdors d'obres eiximenianes i els seus lectors. Aquesta informació, calia treure-la, sobretot, de la documentació notarial. Tasca feixuga, lenta i llarga. Doncs bé, el nostre objectiu va ser fer un buidat sistemàtic de la documentació notarial del segle XV que es troba als arxius de Barcelona: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHCB) i Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB). Advertim que ens vàrem limitar a les obres de Francesc Eiximenis presents a les biblioteques particulars, és a dir, dels barcelonins del segle XV, deixant de banda les institucions. Això, com hom pot comprovar, ens permeté copsar la presència de les obres d'Eiximenis, tant quantitativament com qualitativa: quins lectors, quines obres, quina temàtica. Vegeu Josep HERNANDO I DELGADO, «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 26 (2007), p. 385-568. Doncs bé, malgrat l'exhaustiva recerca, no vàrem trobar cap referència al *Tractat d'usura*. A més a més, malgrat la publicació del tractat d'Eiximenis i el treball esmentat sobre les obres eiximenianes en poder dels barcelonins del segle XV, una bona part de la bibliografia d'aquests darrers anys segueix ignorant l'autoria del *Tractat d'usura* per part de Francesc Eiximenis. Vegeu, per exemple, Carmen CORTÉS I PACHECO, *Poder i pacte: El pensament polític de Francesc Eiximenis*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat Abat Oliba, 2008.

Dèiem en l'article esmentat que calia veure el *Terç del Crestià*,⁵ en concret els capítols en què es parla de l'avarícia. Francesc Eiximenis s'hi refereix a *Lo sisèn tractat de avarícia*.⁶ En aquesta part del *Terç libre del cristià*, segons el manuscrit consultat, Eiximenis dedica cinc capítols a la usura. Llur contingut correspon, quasi exactament, a part d'uns altres cinc capítols del *Tractat d'usura*. Per exemple, al *Tractat d'usura*, el primer capítol és titulat «Lo primer expon la primera part de la difinició de usura» i en el *Terç* hom escriví «Capítol que tracta de la primera espècia que s'apella usura». El *Terç del cristià*, però, es limita a la part teòrica de la definició de la usura. No és així en el *Tractat d'usura*, que segueix exposant uns casos dubtosos, una explicació del contingut de Lc 6,35 i en quina mena de coses «pus clara se comet usura». Les dues obres són fonamentalment diferents, ja que el *Tractat d'usura* és una sistemàtica sobre el tema i el contingut sobre la usura del *Terç* no ho és, com més endavant veurem. Però en la resta de capítols dedicats a la definició de la usura del *Terç*, llur contingut, fins i tot el llenguatge, l'estil i l'exposició, és gairebé el mateix que el del *Tractat d'usura*.⁷

Els tres capítols següents del *Tractat d'usura* no són en el *Terç*. El primer exposa tot un seguit d'arguments en què hom basa la prohibició d'usura.⁸ Els altres dos són un recull d'objeccions, i solucions a aquestes, d'aquells qui neguen l'«universalisme» de la prohibició medieval de la usura.⁹ Les dues obres eiximenianes tornen, però, a coincidir en exposar algunes operacions financeres i comercials que no són pas contractes usuraris.¹⁰

El *Tractat d'usura* continua durant vint capítols més parlant dels casos dub-

5. Les referències al *Terç*, les farem segons el ms. 91 de la Biblioteca Pública Universitària de Barcelona. Citarem el *Terç* així: *Terç*, f. «x», cap. «x», l. «x».

6. *Terç* f. 329ra-330ra. La part dedicada a la usura comença al f. 329vb, on hi ha la rúbrica «Capítol que tracta de la primera espècia de avarícia qui s'apella usura».

7. El *Tractat d'usura* diu, en iniciar-se el segon capítol: «Segueix-se la segona part qui és aquesta: lo qual l'om qui presta.» El *Terç* diu: «L ii^a part de la dita difinició és aquesta, ço és: o qual la persona qui presta.» El *Tractat d'usura* diu, en iniciar-se el tercer capítol: «La terça part de la dita difinició “ateny”.» El *Terç* diu: «La terça part de la dita difinició de usura sí és: “aconsegueix”.» El *Tractat d'usura* diu, en iniciar-se el quart capítol: «La quarta part de la dita difinició sí és “per pati precedent o per següent força”.» El *Terç* diu: «La iii^a part de la dita difinició de usura és aquesta, ço és: “per pati precedent, expressat o amgat, o per següent... si-s vol per violència o per força”.»

8. La rúbrica d'aquest capítol és aquesta: «Lo quint capítol ensenya per què usura és vedada.»

9. Les rúbriques d'aquests capítols són aquestes: «Lo sisèn capítol argüeix contra açò qui és damunt dit» i «Lo setèn capítol continua lo dit argument per altres rahons.»

10. Diu el *Tractat d'usura*: «L viiie posa set cases en què hom pot percebre ultra lo capital en contracte de préstech.» El *Terç*, però, exposa la rúbrica així: «En quines cases lo prestant pot sens usura reebre d'aquell a què prest queucom ultra lo capitols.» Amdues obres eiximenianes exposen els mateixos casos: la fermaça o «fideiussio», en cas de demora, una aplicació del «contractus locationis», la «emptio-venditio ad tempus», el «dampnum emergens, lucrum cessans» per demora, el préstec amb penyora, el cas de «socii pompa».

tosos (feus, censals morts i violaris i diverses espècies de mogubells), de les penes que cal imposar als usurers i de la restitució. El *Terç* enceta el tema dels casos dubtosos, però en veure la seva possible extensió enfront de la del *Tractat d'usura*, que devia tenir davant, Eiximenis escriu:

De les quals matèries, si a Déu plau, direm longament en lo .vii^{en}. libre en lo tractat de usura. E aquí havem a tractar largament aquesta matèria e a veure diverses difficultats pertanyents a ella, axí com és he com se deu usura restituir e a qui e per qui e con se pot per diverses altres vies cometre; e axí direm aquí de molts altres duptes. De present bast ací ço qui dit n'és poch e curt per tal que aquest tractat no fos de tots punts sens queucom d'aquesta tan gran matèria e tan pertanyent al propòsit, ço és, a la matèria de avarícia.¹¹

Malgrat tot, en el *Terç*, amb l'explicació de la definició de la usura i els casos considerats lícits, Eiximenis ha exposat allò que hom considera indispensable perquè el comportament del lector sigui l'adient.

Però, no ens havia dit en el *Tractat d'usura*, tot parlant dels censals, que en diria quelcom més en el *Terç*? Un oblit de l'autor? No ho creiem pas. Cal no oblidar que, com veurem tot seguit, el *Tractat d'usura*, l'escriu a Catalunya alguns anys abans del *Terç*, escrit a València. El *Tractat d'usura* sembla dirigit als seus compatriotes. D'altra banda, Eiximenis feia projectes, però no era esclau de planificacions anteriors.¹² Si en el seu projecte entrava, entre altres, el *Setè*, podria ser que pensés que aquest seria més accessible que no pas el *Tractat d'usura*, la difusió del qual probablement no fou gran.¹³ A més a més, tot just encetat el tema de la usura en el *Terç*, escriu:

Axí proposat que per tal que aquest libre no sia massa gran, tractarem en lo .vii^{en}. libre que és dels manaments divinals, car aquí à loch tractar de usura, ço és, quan tractarem del manament de Déu que veda generalment tot furt e rapina e que largament pots veure tot ço que.s pertany a aquesta matèria de usura...¹⁴ E és ver que per tal cant los hòmens del món han sovín mester aquestes dues matèries damunt dites e molts que hauran aquest libre [el *Terç*] no hauran

11. *Terç*, f. 331ra-331vb.

12. Vegeu MARTÍ DE BARCELONA, «Fra Francesc Eiximenis OM (1340?-1409)», *Estudis Franciscans*, núm. XI (1928), p. 443.

13. Vegeu Josep HERNANDO I DELGADO, «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades...», *Arxiu...*, vol. 26, p. 385-568.

14. En el *Terç*, Francesc Eiximenis, en parlar de l'avarícia, tracta de la usura, en la línia de la doctrina dels Pares de l'Església. Aquests condemnaven la usura, és a dir, qualsevol recepció en diners o en natura a més de la quantitat prestada, perquè la usura era considerada un pecat d'avarícia: l'usurer, sense treballar i sense patir, s'enriqueix amb el treball, el patiment i les vicissituds del seu proïme. Però tot seguit, creiem, i no tan sols per raó d'extensió del tractat, s'adona que, sent la usura, més que no pas un pecat d'avarícia, un robatori, «furt e rapina», i per tant prohibit per la llei natural, el seu lloc és al tractat dels manaments. Cf. Visvaldas KULBOKAS, *La dottrina della Chiesa sull'usura: Studio storico-teologico*, Roma, Pontifica Universitas Sanctae Cucis, Facultas Tehologiae, 2004, p. 59-60.

lo dit VIIe, per tal he proposat que, ab l'ajuda de Nostre Senyor, diga açí queucom e fort curt e breu d'aquestes dues matèries damunt dites e per alcuna direcció e revelament de trebayl d'aquells que aquest libre hauran e que pus copiosament ne volrà de cascuna, recorrega als dits libres damunt al·legats.¹⁵

Vet aquí, doncs, la raó del canvi i de la no-necessitat de remetre al *Tractat d'usura*.

No podria ser el *Tractat d'usura* una part del *Setè* i, com en algun altre cas,¹⁶ que ens hagi arribat a part, qui sap si per no haver-lo acabat? Cal respondre negativament. El *Tractat d'usura* del manuscrit 42 de Sant Cugat és anterior al *Terç*. Ens ho confirma el fet que aquest *Tractat d'usura* fou escrit mentre Eiximenis es trobava a Catalunya. En el capítol desè, quan comença a parlar dels censals morts, diu: «Lo segon cas és sobre la matèria dels censals e violaris segons la matèria que vuy se contén en Cathalunya.»¹⁷ Més endavant, quan toca la matèria dels mogubells, escriu: «Lo terç cas duptós sí és: sobre los mogubells qui ara s'ich use.» Aquest «ich», sense cap mena de dubte, cal entendre'l com a «Catalunya», on l'autor es troba, després del que s'ha dit més amunt. Però encara hi ha quelcom més. Eiximenis, en parlar dels censals, dóna el «for» de l'interès dels censals: exactament l'equivalent al 7,14 %. Sabem que a l'últim terç del segle XIV hi ha una puja en el «for» de l'interès dels censals.¹⁸ Eiximenis, emperò, dóna l'equivalent a la xifra de 7,14 com la comuna aleshores. El *Terç* l'escriu en 1384, deu anys després de la primera notícia de la puja del «for» de l'interès. Si el *Tractat d'usura* fos posterior al *Terç* i, per tant, fos part del *Setè*, un autor tan ben informat com Eiximenis ho hauria fet palès.

Cal, doncs, concloure així: 1) l'autor del *Tractat d'usura* és Francesc Eiximenis; 2) el *Tractat d'usura* és anterior al *Terç* i, per tant, independent del *Setè*, i 3) la seva data cal fixar-la entre 1374, any del retorn d'Eiximenis de Tolosa a Barcelona després d'obtenir «el cobejat títol de Mestre Teòleg», on començà a esbossar el *Crestià*, i 1383, data de la seva anada a València, encara que cal fixar-la més a prop de 1374 que no pas de 1383.

15. *Terç*, f. 329vb-330ra.

16. Aquest sembla ser el cas de *Regiment de la cosa pública*. Vegeu MARTÍ DE BARCELONA, «Fra Francesc Eiximenis...», *Estudis Franciscans*, núm. XI, p. 455-456. Vegeu també *Regiment de la cosa pública*, ed. del pare Daniel de Molins de Rei, Barcelona, Barcino, 1925, col·l. «Els Nostres Clàssics», núm. 13; *Regiment de la cosa pública*, edició facsímil de la de 1499 amb introducció de Manuel Sanchis Guarner, València, 1972; *Regiment de la cosa pública*, edició facsímil, Alacant, Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2002 (reproducció digital de l'edició de València de 1499 pel mestre d'estampa Cristòfol Cofman).

17. *Tractat d'usura*, f. 9a-9b, cap. 10, l. 1-3.

18. «Car antigament qui comprava mil sólidos de renda dava per ells vint míla sólidos. E ara per rahó de la dita condició se'n leven six mília, car més valen .M. sólidos en alou que no fan .M. sólidos en feu. E que sia justa cosa...»: *Tractat d'usura*, f. 10a, cap. 10, l. 55-59. Cf. Arcadi GARCIA SANZ, «El censal», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. XXXVII (1961), p. 281-305; Arcadi GARCIA SANZ, «Davallada comercial i problemes comercials entre 1350 i 1500», a *Història de Catalunya*, vol. III, Barcelona, Salvat, 1978, p. 181-182.

EL CARÀCTER DEL *TRACTAT D'USURA*

L'*opus eiximenià* s'inscriu en una tendència que comença al segle XII i que continua per tota l'època medieval: la preocupació per la direcció de les conductes dels fidels vers allò que hom ha de fer o bé evitar. El resultat fou un immens nombre d'obres per a l'ús dels clergues, en llur tasca pastoral, i també dels laics per a llur formació i informació en llurs activitats. El pare Martí de Barcelona ens ha deixat una descripció de l'obra eiximeniana que resumeix el sentit del *Tractat d'usura*:

Eiximenis s'acontentà amb presentar la doctrina de l'Església com a menja sanitària, amb democratitzar l'ideari medieval i demostrar-ne la practicitat entre la nostra gent. No fou un esperit subtil, sinó pràctic; no fou un pensador, sinó un condensador del pensament aliè —enriquit per la seva llarga experiència i seny ancestral—; no fou un geni creador, sinó [...] un notari de la humanitat pensadora. Amb l'avantatge que no féu un simple inventari ert i sense vida, sinó que, al costat del manlleu, fidel o arbitrari, i de l'assimilació, àgil o feixuga, de l'ensenyament tradicional, hi posa Eiximenis tot un cabal extraordinari d'observacions pròpies, de llegendes i exemples, filles del seu finíssim temperament subtil i sincer d'observació.

248

No és rar que entre els historiadors de les idees econòmiques es doni poca importància a les opinions que sobre aquesta matèria expressaren els autors de l'època medieval, en concret els escolàstics. Se'ls acusa de sacrificar l'anàlisi a les preocupacions morals. Alguns no oculten fins i tot el seu judici totalment negatiu.¹⁹ No manquen tanmateix les opinions positives.²⁰ En aquestes opinions, hi ha veritat i falsedat, però sobretot prejudicis.²¹ Hom ha de tenir present que els tractats escolàstics foren escrits per mestres en dialèctica; per consegüent, llur anàlisi no és la dels economistes moderns i llur formació no els preparà per a comprendre-ho.²² És per això que la majoria dels manuals

19. «Lo que me propongo en este libro es precisamente mostrar cómo un obstáculo ideológico puede trabar y retrasar el desarrollo de un nuevo sistema económico»: Jacques LE GOFF, *La bolsa y la vida: Economía y religión en la Edad Media*, Barcelona, Gedisa, 1987, p. 100.

20. Cf. Jean IBANÈS, *La doctrine de l'Église et les réalités économiques au XIIIe siècle: L'intérêt, le prix et la monnaie*, París, PUF, 1967.

21. La rehabilitació dels autors medievals pel que fa referència a llur importància en el camp de la teoria econòmica es deu a Joseph Alois SCHUMPETER (1833-1950), *Historia del anàlisi econòmic*, Barcelona, Ariel, 1971. En aquest llibre, Schumpeter els enlaira i els fa homenatge. Tingué l'audàcia de declarar que «és en l'interior del seu sistema de teologia moral i dels comentaris jurídics que hom donà a l'economia política un lloc determinant, i fins i tot independent, entre les ciències». Segons ell, els escolàstics, més que cap altre grup, mereixen el qualificatiu de fundadors de la ciència econòmica. Schumpeter fou acusat, sens dubte injustament, d'exageració. Hom digué, fent ús d'una mena d'argument *ad hominem*, que estava influït per una inclinació inconscient vers la fe ancestral que havia abandonat.

22. A més a més, s'obstinaren a defensar llur doctrina sobre el préstec a interès, doctrina cada vegada més insostenible i que acabà per desacreditar tot el sistema. Aquesta

d'història de les idees econòmiques comencen amb les doctrines dels mercantilistes, teoria econòmica dels segles XVI-XVIII, deixant de costat els escolàstics o prestant-los poca atenció.²³

Els autors medievals contemplaven els problemes d'una manera molt diferent a la dels economistes d'avui, que, almenys en teoria, si no a la pràctica, rebutgen tota preocupació moral en el seu punt de partida i es limiten a l'examen del funcionament del sistema econòmic. A l'època medieval, les dades estadístiques mancaven completament i els esperits no estaven inclinats vers les matemàtiques. La preocupació dels autors no era la d'aplicar els mètodes quantitius a les ciències socials, sinó que veien els problemes sota el punt de vista de la justícia; en concret, de la justícia distributiva i la justícia commutativa o contractual. Les seves anàlisis es redueixen principalment a l'examen de la validesa d'una sèrie de contractes: uns de lícits, uns altres d'il·lícits i alguns de dubtosos. És a dir, el seu punt de vista no era el d'un economista, sinó el d'un moralista i/o el d'un jurista. No és que els autors medievals no s'ocupessin de problemes econòmics, cosa difícil d'evitar, sinó que els consideraven dins el marc de contractes, aparentment sense relació els uns amb els altres i portats a terme lliurement entre les parts.

Així, la qüestió del just preu es discutia a propòsit del contracte de compravenda (*emptio-venditio*) i el problema de la usura es discutia a propòsit del contracte de préstec (*mutuum*). Però no veien l'existència d'un nivell de preus i no veien —o no volien veure, afirmen alguns— que l'interès és un factor present en tots els contractes que exigeixen una inversió de capital, per petit que sigui i qualsevulla que sigui llur naturalesa jurídica. Va mancar, però, en la majoria dels autors medievals, la visió d'un sistema econòmic que forma un tot coherent, les parts del qual estan unides i relacionades les unes amb les altres, de manera que la pertorbació o alteració en un sector pot provocar necessàriament reacció en els altres.

Sigui com sigui, i malgrat certs judicis, en els autors medievals la «teoria econòmica» formava part de la filosofia moral. Més encara, tingueren el mèrit de plantejar problemes fonamentals com el del valor econòmic o el de la formació dels preus, malgrat certes afirmacions.²⁴

obstinació ha ofuscat molts historiadors de les idees econòmiques, en no veure en aquestes teories res més que la prohibició de tot «interès».

23. Per exemple, John Kenneth GALBRAITH, *Historia de la economía*, Barcelona, Ariel, 1989, dedica onze pàgines a l'època medieval amb el títol «El perdurable intermedio». Després d'unes generalitzacions sobre el cristianisme i l'economia, es fixa únicament en dos autors: Tomàs d'Aquino i el seu concepte de just preu, i Nicolau d'Oresme, el primer dels monetaristes.

24. Aquest és el cas del *Diccionario de Economía*, de Ramon TAMAMES (Madrid, Alianza, 1988), que, pel que fa a les veus d'actualitat en l'època medieval, com «interès», «usura», «just preu» i «valor», requereix una revisió i una millor informació. Si en certes veus ignora l'edat mitjana, en altres ignora què es deia llavors. Això passa, per exemple, en el cas de la veu «Preu just», on s'afirma: «En latín, *Justum pretium*. Era el principio defendido por la Escolástica para definir lo que debía ser una justa recompensa del trabajo y del valor inherente de los bienes, al

Sabem que el crèdit és l'estímul i la *conditio sine qua non* del desenvolupament econòmic i de la creació de noves riqueses. L'obtenció de crèdits a l'època medieval s'assolia per una doble via: la monetària i la de capitals. A la monetària, o de crèdits a curt termini, s'hi accedia a través dels préstecs, dels canvis, de les comandes o els dipòsits de diversa finalitat i dels contractes societaris. La de capitals, o la de crèdits a llarg termini, es feia possible a través de la constitució de rendes i llur venda, perpètuas i vitalícies (anomenades a Catalunya, respectivament, «censals morts» i «violaris»). Una via i l'altra foren motiu de preocupació per part dels escolàstics en tot l'Occident medieval, la qual cosa ha fet que l'examen de l'actitud de l'Església i de la moral cristiana sobre els problemes que plantejava el desenvolupament de la baixa edat mitjana produís una part no menyspreable, ben cert, de la historiografia moderna sobre l'activitat econòmica medieval, centrada, en primer lloc i sobretot, en el tema de la usura, en segon lloc en el tema del just preu i, a una certa distància, en el tema de la moneda.²⁵

A partir de la segona meitat del segle XII, la qüestió de la usura va esdevenir una preocupació major de la cristiandat occidental. El ràpid creixement de la circulació monetària a la fi del segle XII va contribuir a donar-li una preocupació superior. La noció de teologia moral, que apareix en aquesta mateixa època, ens mostra una preocupació nova per a traduir l'ideal d'una vida cristiana en l'existència quotidiana dels laics. En aquest context, la figura de l'usurer ocupa un lloc estratègic, estructuralment idèntic al que havia ocupat un segle enrere el clergue simoníac. Si la simonia ocupava el primer lloc entre els pecats eclesiàstics, la usura esdevé ara el pecat social per excel·lència.²⁶

La prohibició de la usura sembla contradir una obligació moral que prové del que hom considerava un «dret natural». La prohibició de remunerar el servei fet per aquell que ha prestat quelcom a algú sembla contradir directament la regla essencial de la moral social, que imposa compensar el benefactor i fer palesa la seva gratitud. És a dir, la prohibició de la usura impedeix la llei de la reciprocitat. Malgrat tot, els canonistes de Bolonya de principi del segle XIII, en llurs comentaris sobre les decretals, admetran la possibilitat que el deutor ofereixi un do gratuït al prestador, a més a més del reembossament del préstec, tot aportant una dimensió suplementària acudint a la noció *antidora*, paraula grega que prové del dret civil i que es troba en el *Digest*.²⁷ La noció d'*antidora* és descrita com una

tiempo que se preconizaba la ausencia de interés en los préstamos, en un intento, completamente fútil, de establecer una ética económica.» Aquesta afirmació sí que és un intent fútil d'expressar allò que els escolàstics enteniien per *justum pretium*.

25. Josep HERNANDO DELGADO, «De la usura al interés. Crédito y ética en la Baja Edad Media», a *Sociedad, culturas e ideologías en la España Bajomedieval*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2000, p. 55-74; Josep HERNANDO DELGADO, «El contracte de venda de rendes perpètuas i vitalícies (censals morts i violaris), personals i redimibles (amb carta de gràcia). El tractat d'autor anònim "Pulchrioris allegationes super contractivus censualium" (segle XIV). Edició i estudi del text», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 11 (1992), p. 137-179.

26. Vegeu Giacomo TODESCHINI, *I mercanti e il tempo: La società cristiana e il circolo virtuoso della ricchezza fra Medioevo et Età Moderna*, Bolonya, Il Mulino, 2002.

27. *Digestum* 1. V, T. III, 1. 25 § 11: «Plan si *antidora* [remuneraciones] acceperunt, dicen-

obligació natural per la qual tothom està obligat a fer bé al benefactor.²⁸ La usura està prohibida. També l'esperança d'un guany per raó de préstec, tant com a motivació principal com secundària. Hi ha, malgrat tot, un deure de gratitud per part del deutor vers el prestador. Segons això, el prestador pot esperar rebre una gratificació. Però aquesta gratificació no es pot traduir en un pacte civil. Aquest dret de gratitud és concebut com una resposta indeterminada, expressada després del compliment d'un intercanvi contractual, la forma de la qual és deixada a la lliure apreciació del beneficiari.²⁹

Francesc Eiximenis segueix aquesta línia de pensament sobre el préstec des del punt de vista de la justícia, fundada per raó en el dret natural. La recepció de l'Ètica aristotèlica permet afegir una nova font a l'expressió de la llei de la reciprocitat: el deutor està obligat, segons el dret natural, a donar al creditor quelcom més que el principal. Tota persona que rep un benefici, segons Aristòtil, ha de donar l'equivalent i alguna cosa a més. Tanmateix no pot ser conseqüència d'un pacte inicial. Més encara, aquest deure no pertany a l'obligació civil que introdueix una certa necessitat de fer una recompensa no espontània. Per tant, una tal gratitud no es pot traduir en l'obligació de fer un servei comparable o qualsevulla cosa que pugui ésser avaluada en termes monetaris. Es tracta d'un favor sense preu, com el préstec de llibres que es practica gratuïtament entre amics. Ens trobem davant una disjunció entre amistat i contracte.³⁰

dum est, eatenus locupletiores factos, quatenus acceperunt, velut genus quoddam hoc esset permutationis.»

28. «Omnis enim creatura movetur ad benefaciendum ei qui sibi benefacit. Et talis obligatio ex instinctu naturae procedit. Et non est illa talis obligatio quae in nudo pacto nascitur, nam illa est efficacior»: ACCURSIUS, *Habeas iuris civilis Iustiniani cum commentariis*, Osnabrück, O. Sèller, 1965, t. 1, cap. 747-749, D. 5. 3. 25. 11 § *consuluit*.

29. Sylvain PIRON, «Le devoir de gratitude. Emergence et vogue de la notion d'*antidote* au XIIIe siècle», a Diego QUAGLIONI, Giacomo TODESCHINI i Gian Maria VARANINI (ed.), *Credito e usura fra teologia, diritto e amministrazione: Linguaggi a confronto (sec. XII-XVI)*, Roma, École Française de Rome, 2005, col.l. «École Française de Rome», núm. 346, p. 73-101.

30. Francesc Eiximenis té present, encara que no la cita, la *Summa theologiae* de Tomàs d'Aquino, en concret la II^a II^{ae}, q. 78, a. 2, ad 2: «Recompensatio alicuius beneficii dupliciter fieri potest. Uno quidem modo ex debito iustitiae, ad quod aliquis ex certo pacto obligari potest... Alio modo tenetur aliquis ad recompensandum beneficium ex debito amicitiae: in quo magis consideratur affectus ex quo aliquis beneficium contulit quam etiam quantitas eius quod fecit. Et tali debito non competit civilis obligatio, per quam inducitur quedam necessitas, ut non spontanea recompensatio fiat.» I també en ad 4: «Nec est ibi aliquid exigendum aut expectandum nisi benevolentiae affectus, qui sub aestimatione pecuniae non cadit, ex quo potest procedere spontanea mutuatio. Repugnat autem ei obligatio ad mutuuum faciendum; quia neim talis obligatio pecunia aestimari posset.» I en la resposta ad 6: «Alioquin, si usum illius res quasi gratis sibi superaddi velit, idem est ac si pecuniam acciperet pro mutuo, quod est usurarium, nisi forte esset talis res cuius usus sine pretio soleat concedi inter amicos, sicut patet de libro accomodato.»

Si hom llegeix les rúbriques dels capítols que encapçalen el tractat, després d'una breu observació, ens adonem que, malgrat el que diu a la introducció —«tractarem *breument* de la dita usura temporal»—,³¹ aquest no és el cas. Francesc Eiximenis no va voler deixar de banda cap de les situacions pràctiques susceptibles de *fraus usurarum*. Cal tenir present que només ens han arribat els catorze primers capítols d'un total de vint-i-vuit, és a dir, quasi tota la part dedicada a les operacions que ell qualifica de «duptoses de frau de usura», llevat de la de feu, censals morts i violaris i el primer dels mogubells s'ha perdut. I, certament, cal que ens en lamentem. Tant de bo que una futura recerca ens permeti conèixer el *Tractat d'usura* de Francesc Eiximenis en la seva totalitat.

En haver definit què és usura, Francesc Eiximenis dedica els quatre primers capítols a explicar-ne la definició: 1) usura és tot guany temporal; 2) lo qual l'om qui presta; 3) ateny, i 4) per pati precedent o per següent força. En el cinquè capítol, que és el moll de l'os del tractat, Francesc Eiximenis exposa les causes de la prohibició de la usura:

Lo quint ensenya perquè usura és vedada. Pories açí fer qüestió què és la rahó que la sancta religió cristiana axí és quina avorreix aquesta spècia de contracte usurari. Al qual dupte respèn o dich per les segones rahons. La primera sí és: car usura és contra lig de natura... La segona rahó principal per la qual usura és vedada sí és: per tal com és contra la lig divinal de cascun testament... La terça rahó principal perquè usura és vedada sí és: car la usura és prohibita per cascun dret.

252

Tot seguit, en els capítols sisè i setè, exposa cinc arguments o objeccions contra la prohibició de la usura:

Contra aquesta sentència damunt dita e contra açò que dit és damunt en la exposició de la difinició dada de usura fan alguns les següents rahons a provar que usura no sia peccat. La primera és aquesta: La lig de Déu diu, *Deuteronomii .xv^o*: *Fenerabis gentibus multis*, que vol dir que «tu logregaràs a molta gent», donchs logregar no és peccat ne contra la lig de Déu... La segona rahó és aquesta: Car diu lo usurer: «Per què no puix pendre yo guany de peccúnia que prest axí com de un vexell d'argent que prest per cert preu sens peccat, com no haja diferència entre la matèria del vexell e de la peccúnia?»... La terça rahó és: Aquell qui reeb préstech és segons lig de natura obligat a dar ultra lo capital, donchs lo prestant pot sens peccat reebre ultra lo capital... La quarta rahó és aquesta: Aquell qui reeb lo préstech pot donar a qui-s vol ço del seu. Donchs, si él graciosament promet a dar aytant a-n Pere, segueix-se que en Pere pot justament allò reebre... La quinta rahó sí és: Car pendre peccúnia per ço que hom no és tengut de ffer, appar que sia legut. Com, donchs, nengú no sia tengut de prestar a l'altre, segueix-se que, si presta, que en bona consciència se'n pot fer pagar e-n pot reebre ultra lo capital.

31. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 34.

Malgrat la prohibició de percebre usura per raó de préstec, Francesc Eiximenis dedica el capítol vuitè a «set cases en què hom pot percebre ultra lo capital en contracte de préstec. No contrastant, emperò, ço que dit és, ço és, que a nengun per contemplació de préstec que faça no pot justament res pendre de guany, emperò en algunes coses se pot fer legudament que lo prestant de aquell a qui presta se pot reebre ultra lo capital alguna cosa sens crim de usura. E la rahó sí és: car lo prestant en aytals coses, ço qui pren, no·u pren per tal que·s pach del préstec que fet ha, mas per tal que justícia sia servada entre les parts o per altres leguts esguarts, axí cim ara veuràs en los següents casos». Aquests casos són: la fermaça o fiança, la pena *ex mora*, l'interès per *dampnum emergens* i *lucrum cessans*, el *contractus locationis*, la *emptio et vendito ad terminum sive ad tempus*, l'excepció *pro dote* i el *mutuum ad pompam*. En el novè capítol, Francesc Eiximenis exposa un altre cas «en què hom pot percebre ultra lo capital en contracte de préstec»: és el conegut com *de feudo* o bé *casus vassalli*.

Quasi la meitat del *Tractat d'usura* està dedicada a dues operacions finances molt esteses i practicades a l'època de Francesc Eiximenis: els censals morts i violaris, és a dir, el préstec a llarg termini, i els mogubells. Pel que fa a la primera operació, cal tenir present que entre les formes d'inversió de capitals difoses a l'època medieval hom pot trobar l'adquisició de rendes privades i públiques. Al principi, quan el pagament es feia *in natura*, en gra o en altres productes de la terra, aquesta operació no presentava dificultats especials, ja que era relativament fàcil demostrar que es tractava d'una compravenda, en la qual no era tant la rígida teoria de la usura el que entrava en joc, sinó la més flexible relativa al just preu. Tot seguit, emperò, els fruits en natura se substituïren pels diners. Llavors, els escolàstics es trobaren en la necessitat de cercar nous arguments per tal que hom veiés clarament els elements que feien possible distingir aquestes operacions del préstec a interès. Deien que adquirir rendes no era un *mutuum*, un canvi de moneda present contra moneda futura, sinó una venda, i precisament una venda en diners comptants del dret a la moneda, en què el factor temps no jugava un paper determinant. A més, si hom es trobava davant una operació comercial, el preu pagat, és a dir, la renda, podia molt bé superar la suma rebuda. També el risc de perdre la inversió per raons diverses justificava la licitud d'aquesta diferència.

Des del punt de vista doctrinari, malgrat els esforços dels teòlegs i els canonistes, les explicacions eren qualsevol altra cosa menys satisfactòries, perquè les aparences eren sempre les d'un contracte il·lícit. Això explica la recerca constant de noves formulacions i nous arguments. Eiximenis parla d'aquesta matèria en el capítol desè, sobre els censals morts, i en el següent, l'onzè, sobre els violaris. I ho fa «segons la matèria que vuy se contén en Cathalunya». I, del cert, així és. Hom cercaria inútilment les diverses fonts emprades per Eiximenis. Totes les citacions i explicacions donades per ell tenen llur origen en un únic lloc: el tractat sobre censals i violaris de Bernat de Puigcercós.³²

32. Vegeu Josep HERNANDO DELGADO, «“Quaestio disputata de licitudine contractus emptioni et venditionis censualis cum conditione revenditionis”». Un tratado sobre la licitud

La segona operació financera de gran actualitat a l'època en què s'escriu el *Tractat d'usura* és el préstec a mogubell. Ja hem dit més amunt que, dels vint-i-vuit capítols de què constava el *Tractat d'usura* de Francesc Eiximenis, tan sols se n'han conservat catorze. Doncs bé, des del capítol dotzè fins al vint-i-cinquè, la matèria a tractar era la qüestió punyent dels mogubells. Tan sols, però, disposem dels capítols dotzè, tretzè i catorzè. En el projecte del tractat, Francesc Eiximenis preveia set espècies de mogubells. En els capítols conservats, tan sols en tenim constància de tres:

Lo terç cas duptos sí és sobre los mogubells, qui ara s'ich use, si són leguts juts. E per tal que pus clarament vejes aquesta matèria, deus saber que ara s'ich usen les següents espècies de mogubells. La primera sí és: quant algun per via de préstech recobra ço que lo príncep li deu per sa quitació o per servey personal o per son salari [...] aquest és legut de recobrar lo seu; donchs si lo príncep me deu mil solidos e yo prestant-li los recobre, no fas mal a nengú, ans lo príncep fa a mi gran injusticia, qui per aytant temps me retén ço que li é prestat i ultra rete-m ço que-m deu o no-m vol donar lo meu gràciosament axí com és obligat... La segona és aquesta: Leguda cosa és a cascú reembre sa vexació... Com, donchs, retenir-me lo meu sia notabla vexació e maiorment si n'é menster, donchs leguda cosa és que ab préstech o ab quinaque via me deliura d'aquesta vexació... La terça és aquesta: Appar clarament que és legut al clergue a prestar per reembre son benefici, e per consegüent, es fa pus legut a lech.

254

Gaspar Feliu ens ha deixat una descripció d'aquesta mena de préstec usuari, és a dir, el mogubell,³³ en referir-se a les relacions financeres entre Pere el Cerimoniós i la taula de canvi de Pere des Caus i Andreu Olivella amb un títol significatiu: *El fabuloso negocio de los préstamos al rey*. Diu aquest autor:

Durante su largo reinado, Pedro el Ceremonioso (1336-1387) vio casi siempre como sus ingresos resultaban insuficientes para hacer frente a sus múltiples gastos, sobre todo de tipo militar: sublevaciones interiores... , guerras con Castilla e intervención en los asuntos italianos, en especial en Cerdeña. Ni su patrimonio ni los donativos de las Cortes le proporcionaban caudales suficien-

del contrato de compra-venta de rentas personales y redimibles. Bernat de Puigcercós, O. P. (siglo XIV)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), vol. 10 (1989), p. 9-87. Vegeu també, sobre aquests contractes, altres tractats catalans del segle XIV: Josep HERNANDO DELGADO, «El tractat de Ramon Saera sobre la il·licitud del contracte de venda de violaris amb carta de gràcia (s. XIV)», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 7-8 (1988-1989), p. 241-253; Josep HERNANDO DELGADO, «Un tratado sobre la licitud del contrato de compraventa de rentas vitilicias y redimibles ("violaris")». "Allegationes iure factae super venditionibus violarum cum instrumento gratiae". Ramon Saera (siglo XIV)», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), vol. 11-12 (1990-1991), p. 9-74; Josep HERNANDO DELGADO, «El contracte de venda de rendes perpètuas...», *Arxiu...*, vol. 11, p. 137-179.

33. Hom sol definir «mogubell» com interès damunt el capital prestat o damunt una lletra de canvi negociada. Vegeu Antoni M. ALCOVER i Francesc de Borja MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma, Moll, 1993, veu *Mogubell*.

tes, ni mucho menos podía disponer de ellos, con la premura con que a menudo los necesitaba. Por todo ello, el monarca se vio obligado a reunir al crédito bancario, como habían hecho sus predecesores, pero a una escala mucho mayor. Los banqueros concedían crédito a la monarquía principalmente por dos procedimientos: avanzando dinero al rey a cambio de consignaciones sobre cobros futuros de la monarquía o bien, previo acuerdo con el monarca, aceptando en sus bancos o *taules* depósitos remunerados, que se inscribían como préstamos a los banqueros, quienes a su vez los traspasaban al rey, el cual se hacía cargo del pago de los intereses y la devolución del capital. Los banqueros actuaban, pues, como una especie de corredores de deuda pública. Los créditos así obtenidos solían fijarse a un plazo de cuatro meses. Transcurrido el plazo, si el rey no saldaba la deuda, el depósito era renovado automáticamente, aumentando el capital con el monto de los intereses, generalmente fijados en un 10 % cuatrimestral, al parecer pagado por adelantado (*mogubell*). No hace falta señalar la rapidez con que el interés compuesto incrementaba en estas condiciones el peso de las deudas no satisfechas.³⁴

El pagament dels interessos per avançat és el que caracteritza el préstec. No és estrany que Francesc Eiximenis es considerés contrari a aquesta espècie de préstec en considerar-lo préstec en frau d'usura, al qual dedica els dos darrers capítols conservats, el tretzè i el catorzè.

«CAR USURA ÉS CONTRA LIG DE NATURA, CONTRA NATURAL JUSTÍCIA»

255

La part medul·lar del *Tractat d'usura* de Francesc Eiximenis és el capítol cinquè, en què exposa les raons de la prohibició de la usura. Comença per la llei natural: «car usura és contra lig de natura». D'aquesta prohibició natural deriven les altres prohibicions: la del dret diví (Antic i Nou Testament) i la del dret positiu (dret canònic i dret civil).³⁵

Començant pel dret natural, Francesc Eiximenis diu que únicament poden ser objecte del *mutuum* les coses que cauen sota la consideració de número, com el diner o *pecunia*; de pes, com l'or i la plata, i de mesura, com el blat i l'oli. És a dir, són objecte del *mutuum* les coses fungibles, en les quals l'ús no és separable

34. Gaspar FELIU, «La disputa por los libros contables en la quiebra de la “Taula de canvi” de Pere des Caus y Andreu d'Olivella (1381)», *Revista Española de Financiación y Contabilidad*, vol. XXXIII, núm. 120 (gener-març 2004), p. 96-97. Vegeu també Gaspar FELIU, «El maestro racional de la Corona de Aragón y la revisión de cuentas de la Taula de Canvi de Pere des Caus y Andreu d'Olivella», a *La Unión Europea, un reto para las empresas y los profesionales españoles: IX Congreso de la Asociación Española de Contabilidad y Administración de Empresas (Salamanca, 25,26, 27 de septiembre de 1997)*, Madrid, Asociación Española de Contabilidad y Administración de Empresas, 1997, p. 938-939. Vegeu també Ramon GUBERN, «La crisis financiera de 1381 en la Corona de Aragón», a *X Congreso de Scienze Storiche. Riassunti delle Comunicazioni*, vol. VIII, Roma, 1955, p. 236-237.

35. Vegeu Juan Antonio WIDOW, «La ética económica y la usura. II. Una compleja historia», a Sergio R. CASTAÑO i Eduardo SOTO KLOSS (ed.), *El Derecho natural en la realidad social y jurídica*, Santiago de Chile, Universidad Santo Tomás, 2005, p. 837-867.

del domini o la propietat, per la qual cosa cedir-ne l'ús implica cedir-ne la propietat.³⁶

Partint d'aquí, seguint el camí traçat per Eiximenis, la primera raó o causa de la prohibició de la usura és la naturalesa de la moneda, objecte quasi exclusiu del *mutuum* o préstec a la baixa edat mitjana. La moneda és un bé o una cosa fungible o consumible, és a dir, el seu ús n'implica el consum o alienació. La moneda no pot ser apreciada independentment de la seva substància: el seu ús consisteix en la seva alienació, allò que l'aliena la consum, com passa, per exemple, amb el pa. Per tant, no se'n pot considerar l'ús separatament de la substància, cosa que succeiria si algú pogués demanar per l'ús del diner que transfereix a algú alguna compensació afegida a la suma transferida. És a dir, si el creditor, pel diner cedit, rep quelcom més que el capital, ho rep sense haver donat res a canvi, la qual cosa és una iniquitat. En un bé no fungible —en una casa, per exemple—, substància i ús són distingibles i separables. Per consegüent, es pot retenir la propietat, cedir-ne l'ús i rebre'n un preu, cosa que succeeix en el contracte anomenat lloguer.³⁷ Això no és així en la moneda: aquell qui en cedeix l'ús, en cedeix també la propietat. Per consegüent, el creditor sols pot esperar que li sigui tornada exactament la quantitat cedida o prestada. Si rep quelcom més, ho rep per res, és a dir, s'apropia de quelcom que li és aliè. I això és contrari a la justícia commutativa.³⁸ Aquesta persona comet usura i és usurera. Sols restituint l'excés injustament rebut, l'usurer restableix la igualtat exigida pel dret natural.

Quina és, doncs, la finalitat de la moneda? Per què ha estat inventada? La finalitat de la moneda no és altra que la de facilitar els intercanvis, és a dir, ser *medium*, però no la de multiplicar-se per si mateixa fins a l'infinit, és a dir, no ser *extremum*. I això perquè no és un bé productiu, com una terra o un camp: «nummus non parit nummos», segons l'aforisme repetit fins a la sacietat, facilitat per Aristòtil en la seva *Política*. Donats els inconvenients del troc, la moneda ha estat inventada exclusivament per a servir de mesura del valor de les coses i és

36. Així ho trobem en el dret romà i en el dret canònic: *Institutiones*, III, 4, par. 2; *Digestum*, VII, 1, 28 i VII, 5, 1; *Decretum*, D. 88, cap. 11; *Eiciens*, 4.

37. Les diferències entre els contractes de préstec i de lloguer es troben en la coneguda palea *Eiciens* del *Decretum*, D. 88, cap. 11: «Adhuc dicit aliquis: qui agrum locat ut, agrariam recipiat, aut domum, ut pensiones recipiat, nonne est similis ei, qui pecuniam dat ad usuram? Absit. Primum quidem quoniam pecunia non ad aliquem usum disposita est, nisi ad emendum. Secundo, quoniam agrum habens, arando accipit ex eo fructum, habens domum, usum mansionis capit ex ea. Ideo qui locat agrum vel domum, suum usum dare videtur, et pecuniam accipere et quodammodo quasi commutare videtur cum lucro lucrum; ex pecunia reposta nullum usum capis. Tertio, ager vel domus utendo veterascit. Pecunia autem cum fuerit mutuata, nec minuitur, nec veterascit.»

38. Vegeu la contundència de l'opinió d'Enric de Gant en un *Quodlibet* datat en 1276: «Nihil potest iuste ultra substantiam eius recipi; quod si fiat, accipit aliquid pro quo nihil dedit, et ita cum suo alienum tollit, quod est directe contra aequitatem naturalis iustitiae commutativae, in qua debet esse aequalitas omnimoda in pretio dati et recepti». ENRIC DE GANT, *Quodlibet*, París, 1519: *Quodl.* 1, q. 39, vol. 1, f. 25r-26r.

usada com el preu que algú dóna a canvi d'un bé rebut. Per tant, no pot ser objecte d'un contracte de lloguer ni d'un contracte de compravenda.³⁹ Per consegüent, el mèrit en la producció el té el prestatari i no el prestador, prestamista o creditor.

La segona raó, que va unida de manera lògica a l'anterior, es troba en el concepte de *mutuum* que fixa el dret romà: «quod de meo fit tuum». Es tracta d'un contracte que implica transferència de propietat. És per això que el prestatari té tots els factors de la productivitat: la propietat i l'activitat. Pel que fa al prestador, està privat de qualsevol motiu d'exigir una compensació pel préstec fet.

D'aquí la tercera raó de la prohibició de la usura com a contrària a la justícia exigida pel dret natural: el treball. El prestatari és l'únic que pot al·legar una activitat que comporti una compensació per a ell. No pas el creditor, per la qual cosa els moralistes reprotxaven o censuraven l'usurer: «Sembla que el diner treballa per a ell.»⁴⁰ Si fos així, com diu Francesc Eiximenis, no hi hauria igualtat de justícia natural.

A més, heus aquí la quarta raó: existeix una obligació natural d'ajudar el proïsme necessitat, la qual cosa implica la gratuïtat del préstec.

En cinquè lloc, donada la naturalesa del contracte de *mutuum*, el prestatari sempre i tan solament està obligat a tornar la mateixa qualitat i la mateixa quantitat que allò que ha rebut. El creditor, per definició, no pateix cap risc pel que fa al capital prestat. El risc està sempre de part del prestatari. Seria, doncs, contra la justícia distributiva que el prestador obtingués un benefici per un risc que no corre. En això, una altra vegada segons Francesc Eiximenis, no hi hauria igualtat de justícia natural.

La sisena raó consisteix en el fet que l'interès, més ben dit, la usura, no es dóna lliurement, sinó que la necessitat obliga a pagar-la. És per això que hom pot deduir que el creditor o prestador s'aprofita de la necessitat del deutor possible, la qual cosa va contra la justícia natural en mancar-hi igualtat de condicions.⁴¹

Així, Eiximenis conclou: «E aquesta és la primera rahó provant que usura és contra lig de natura. Aquesta mateixa sentència aprova Aristòtil en lo primer libre de la sua *Política*, en lo .viii.º capítol, e açò solament prosegüent dret de jus-

39. Vegeu, sobre la moneda, l'únic tractat que es va escriure a l'edat mitjana, degut a Nicolau d'Oresme († 1382): Josep HERNANDO DELGADO, «Tractatus de origine et natura, iure et mutationibus monetarum» de Nicolás de Oresme (s. XIV). Introducció, transcripció y traducció», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), vol. 2 (1981), p. 9-65.

40. Vegeu, sobre el concepte i la necessitat del treball a la baixa edat mitjana: Josep HERNANDO DELGADO, «Los moralistas frente a los espectáculos en la Edad Media», a *El teatro durante l'edat mitjana i el Renaixement*, Barcelona, Edicions de la Universitat de Barcelona, 1983, p. 21-37.

41. Una altra raó aportada per altres escolàstics, que no es troba en el text de Francesc Eiximenis, contra la percepció d'usura, és que implica la venda del temps. La usura és la quantitat percebuda proporcional al temps i al capital. Qualsevol quantitat donada que impliqui la variant temps és usura. D'aquí l'aforisme: «Tempus donum Dei est, nec emi nec vendi potest.»

tícia natural.» D'aquí, com hem dit, que tant el dret diví com el dret positiu ho prohibeixin. Hom entén la contundència d'Eiximenis:

Per totes aquestes rahons appar sumàriament que usura és crim malvat e perilós e dampnat per nostre Senyor Déu e per los seus majors vicaris en tant que en usura no pot dispensar lo Papa, com sia vedada per Déu, qui és major, e totes les leys imperials qui les atorguen són casses e vanes. [f. 5a] Ne és leguda per nenguna obra de pietat, per gran que sia, per les rahons al·legades.⁴²

Hom entén, doncs, la reiteració aquí i allà de la llei natural o del dret natural com a contrària a la usura i a qualsevulla contracte fet «en frau d'usura». La posició d'Eiximenis no admet cap dubte vistes les raons de la prohibició: la usura és pecat no perquè està prohibida, sinó que està prohibida perquè és pecat, perquè va contra la llei natural. Tant és així que, al capítol novè, Eiximenis, contra els qui al·leguen el silenci del dret en alguns casos i, per tant, la seva legalitat, afirma: «Ni val ço que los altres en contrari al·leguen quant dien que açò no és exprès en dret, car tots los cassos possibles no poden ésser expressos en dret, basta que rahó natural e fundada en justícia endreç l'om en aytals cases qui no són per dret expresses.»⁴³

LES FONTS DEL *TRACTAT D'USURA*

258

L'estudi de les fonts del *Tractat d'usura*, com de qualsevol altre, permet confirmar-ne l'autenticitat, la data i l'originalitat. La conclusió a la qual hom arriba, després d'haver-les estudiades, és el que ja s'ha dit d'Eiximenis entorn de les altres obres conegudes: meticulositat i erudició, com diu el pare Martí de Barcelona.⁴⁴

A qualsevol que conegui la producció literària medieval sobre la usura⁴⁵ i estudiï les fonts, tant directes com indirectes, del *Tractat d'usura* d'Eiximenis li quedarà confirmada la informació força vasta que el nostre autor va arreplegar pel seu pelegrinatge per Europa visitant les universitats de Colònia, París i Oxford durant cinc anys i, més tard, a Tolosa.

42. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 47-52.

43. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 72.

44. MARTÍ DE BARCELONA, «Fra Francesc Eiximenis...», *Estudis Franciscans*, núm. XI, p. 450.

45. Vegeu el bon estudi de Gabriel LE BRAS, «Usure, II La doctrine ecclésiastique de l'usure à l'époque classique (XIIe-XVe siècles)», a *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. xv, col. 2336-2372. També Auguste DUMAS, «Interêt et usure», a *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. v, col. 1475-1518; John Thomas NOONAN, *The scholastic analysis of usury*, Cambridge, Harvard University Press, 1957; Raymond de ROOVER, *La pensée économique des scholastiques: Doctrines et méthodes*, Mont-real i París, 1971.

Fonts paganes

Dels filòsofs pagans, Eiximenis només cita Aristòtil i ho fa quatre vegades. Cita, com és lògic, la *Política*, L. I, i l'*Ètica a Nicòmac*, L. V, en què l'autor parla de la moneda i la usura, i una altra vegada l'*Ètica*, L. II, en què es parla de la virtut i, per tant, de l'acte virtuós. Després d'haver examinat les seves dependències dels diversos autors que tractaren sobre la usura i el precediren, podem concloure que cita de segona mà, com si seguís el que ha llegit en altres autors, cosa que el porta a alguna confusió.

En la primera citació, que correspon al llibre primer de la *Política* i que trobem al capítol cinquè, Eiximenis escriu: «Aquesta mateixa sentència aprova Aristòtil en lo quart libre de la sua *Política*, en lo VIIIe capítol.»⁴⁶ Per què escriu «en lo quart libre»? Doncs bé, si tenim present que hem pogut veure les dependències de diversos autors en aquest capítol, entre els quals sant Tomàs d'Aquino, que, en la *Secunda Secundae* de la seva *Summa Theologica*, qüestió 78, cita Aristòtil, el llibre I, lect. 8,30, i que més endavant, en el capítol setè, hi ha una dependència directa amb Durand de Sant Porçan, que diu: «In contrarium est quod dicitur [...] quarto etiam Ethicorum dicitur hoc esse turpe lucrum, et primo Politicorum dicitur quod usura est praeter naturam»,⁴⁷ hem de concloure que la memòria el traeix i que l'expressió «quart libre» s'explicaria per una confusió involuntària produïda pel record de la lectura d'ambdós autors.

En el capítol catorzè escriu: «Obra virtuosa e bona principalment requer que la circumstància sua sia bona en la manera segons que Aristòtil en la *Ethica* e los philòsofs morals an posat...»,⁴⁸ que ens fa pensar que llegí sant Tomàs, la *Prima Secundae*, q. 18, a. 3: «Sed contra est quod Philosophus dicit in libro *Ethic.* quod virtuosus operatur secundum quod oportet, et quando oportet et secundum alias circumstantias. Ergo ex contrario vitiosus [...] Ergo actiones humanae secundum circumstantias sunt bonae vel malae.»⁴⁹ Això no vol pas dir que no conegués Aristòtil, com s'ha demostrat. Malgrat tot, Aristòtil sembla ser per a ell indiscutible: n'accepta la doctrina i prou.

La Sagrada Escriptura

Les citacions de la Bíblia, tant de l'Antic com del Nou Testament, són, en gran part, les utilitzades pels autors medievals per a demostrar la prohibició de la usura. Les citacions, però, que hom llegeix en aquest tractat recorden massa les que posen Ramon de Penyafort i Robert de Courçon.⁵⁰ En dues ocasions fa

46. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 53.

47. DURAND DE SANT PORÇAN, *In sententias theologicas Petri Lombardi commentariorum libri quatuor*, Apud Gulielmum Rovillum sub scuto Veneto, Lió, 1563, q. II, n. 3, f. 344.

48. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 98.

49. Cf. Ed. BAC, núm. 80, Madrid, 1962, p. 124.

50. Cf. RAMON DE PENYAFORT, *Summa de Paenitentia*, ed. a cura de Xaverio Ochoa i Aloisio

exegesi, en concret per Lc 6,35 i pel discutit text del Deuteronomi 16,6, encara que, per a aquest, les dependències del *De malo* de sant Tomàs són més que evidents.⁵¹

Els Sants Pares

Només dues citacions, una de sant Agustí, no pas literal, i una altra de sant Joan Crisòstom, que hom troba en el *Decret* de Gracià.⁵² Malgrat tot, això no vol pas dir que Eiximenis els desconeixi, sinó que ha ignorat la patristica almenys en referències directes.

El dret civil

Quatre són les citacions del *Corpus Iuris Civilis*. Podem afirmar que Eiximenis ha triat les adients, deixant de banda les que podrien presentar problemes. De les quatre, tres no són citacions de primera mà. La part del text on trobem *Digestum*, 37, 6, L. 1 § 22 i *Codex* 4, 32, L. 16, recorden massa la *Summa de Paenitentia* de Ramon de Penyafort per a afirmar una altra cosa.⁵³ El mateix podem dir pel que fa a *Digestum*, 17, 2 *Pro socio*, L. 60, que, amb l'afirmació que segueix, sembla treta de la *Summa* de Godofred de Trani.⁵⁴ En aquest cas, el fet de refiar-se de la memòria explicaria la poca precisió de l'*auctoritas*. Malgrat tot, això no compromet el coneixement que Eiximenis pogués tenir del dret civil.⁵⁵

260

El dret canònic

Les citacions del dret canònic, tant del *Decret* de Gracià com de les *Decretals* de Gregori IX, són abundoses, precises, algunes vegades copiades textualment i, en algun cas dubtós i discutit, fins i tot comentades, amb la qual cosa en demos-

Diez, Roma, 1976, L.II, T. 7, n. 4, col. 541; Georges LEFEBRE (ed.), *Le traité «De usura» de Robert de Courçon*, Lilla, Travaux et mémoires de l'Université de Lille, 1902, p. 3-5.

51. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 41 i 57-60. Cf. Tomàs d'AQUINO, *Quaestiones disputatae et quaestiones duodecim quodlibetales*, V. II *De malo*, q. XIII, Roma, 1942, p. 229-235.

52. Aquesta citació de sant Joan Crisòstom és la palea *Eiciens* del *Decret*, D. 88, cap. 11 (FRIEDBERG I, col. 308-309).

53. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 54. Cf. RAMON DE PENYAFORT, *Summa...*, L. II, T. 7, n. 10, col. 548.

54. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 69. Cf. GODOFRED DE TRAN, *Summa in tit. Decretalium*, Venècia, 1564, n. 9, p. 440.

55. Vegeu Manuel Juan PELÁEZ, «Las fuentes jurídicas de Eiximenis y aspectos jurídico-históricos inéditos del "Dozté del Crestià"», a *Archivo Ibero-Americano*, núm. XLI (1981), p. 481-504.

tra un bon coneixement i evidència que tenia davant seu aquestes obres. Ara bé, el camí seguit per Eiximenis per arribar al dret canònic va ser la lectura dels decretalistes. Hom ho pot comprovar seguint les fonts implícites del *Tractat d'usura*. Pel que fa al *Decret*, les citacions C. 14, q. 3, C. 4; C. 14, q. 4, C. 6 i D. 47, C. 2 es troben en uns paràgrafs que semblen trets de la *Summa* de Ramon de Penyafort,⁵⁶ i les citacions C. 14, q. 4, C. 1 i C. 12, q. 2, C. 10 semblen escrites després de llegir la *Summa* de Godofred de Trani, canonista del segle XIII.⁵⁷

El mateix podem dir en la relació de les *Decretals* de Gregori IX. El camí seguit per arribar-hi va ésser la lectura dels decretalistes. La lectura de la *Summa* de Ramon de Penyafort li permet citar les decretals *Super eo*, *Consuluit* i *Conquestus*; la lectura de la *Summa* de Godofred de Trani, les decretals *Constitutus*, *Salubriter*, *Cum in officiis*, *Consuluit* i *Plures clericorum*, que el nostre autor comenta; la *Summa aurea* de l'Hostiensis, entre altres, la decretal *Naviganti*. Com veurem més endavant, els capítols IX i X del tractat sobre els censals morts i els violaris són resums dels arguments a favor d'ells que hom troba en el tractat sobre censals morts i violaris atribuït a Bernat de Puigcercós, i hi són citades diverses vegades les decretals *Ad nostram* i *Illos vos*.⁵⁸

No ignorem pas que en aquesta època tots els tractats sobre usura són plens de citacions canòniques. Al coneixement, doncs, del dret canònic, és possible que s'hi arribi de forma indirecta, però vist el paper d'aquestes *autoritates*, no haurien tingut força d'argumentació si Eiximenis no s'hi hagués referit com a primera font.

261

Els doctors

Emprem aquest mot en el sentit genèric en què els autors medievals es designaven a si mateixos. Hom hi comprenia tant els doctors en teologia com en dret civil o bé en dret canònic.⁵⁹ En el nostre autor, hi podem trobar citacions explícites, en què dóna el nom del doctor a qui es refereix; d'altres referències, les fa amb les expressions d'ús comú a l'època medieval: «concorden els doctors», «dien alguns», «no atorgan tots los doctors», «posen alguns», etc. Finalment, Eiximenis ni implícitament ni explícita cita cap autor quan hom ha pogut comprovar que a vegades copia *ad litteram*, altres vegades de manera més o menys exacta i dues altres resumint.

56. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 42. Cf. RAMON DE PENYAFORT, *Summa...*, L. II, T. 7, n. 1, col. 538.

57. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 46. Cf. GODOFRED DE TRAN, *Summa...*, a. 1, p. 439.

58. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, cap. 9 i 10, p. 74-85.

59. Cf. Raymond de ROOVER, *L'évolution de la Lettre de Change, XIVe-XVIIIe siècles*, París, Lib. Colin, 1953, p. 12.

Les citacions explícites

Eiximenis cita explícitament Bernat de Parma, Durand de Sant Porçan, Enric de Susa o Hostiensis, Godofred de Trani, Joan Andreu, Joan Teutònic i Ramon de Penyaafort.

Hem vist que Eiximenis ha utilitzat el *Decret* de Gracià i les *Decretals* de Gregori IX com una de les fonts documentals. Però no ha consultat tan sols els cànons, sinó que ha tingut presents les glosses que els acompanyaven. Tres vegades es fa referència a la *Glossa ordinaria* sobre el *Decret* de Joan Teutònic i Bartomeu de Brescia: la primera amb «diu la Glosa», la segona amb «ensenya la Glosa» i la tercera amb «posen [...] Iohannes». ⁶⁰ També cita quatre vegades Bernat de Parma en el seu *Apparatus in Decretales*, dues de les quals fan referència al mateix cànnon, encara que sobre aspectes diferents, i sempre anomenant-lo. ⁶¹

Tan sols una vegada cita explícitament els comentaris a les *Sentències* de Durand de Sant Porçan, un dels teòlegs entre els autors citats, encara que la seva influència no es limita a això, com veurem. ⁶²

També és citat explícitament Enric de Susa, conegut com a Hostiensis, de qui fa referència a dues obres: la *Summa aurea* i l'*Apparatus in Decretales*. ⁶³ Hostiensis, conjuntament amb Ramon de Penyaafort, és l'autor més citat i qui sembla tenir més pes per a Eiximenis. En tradueix un fragment de la *Summa aurea*.

Una vegada és citada per Eiximenis la *Summa* de Godofred de Trani, és a dir, els seus comentaris a les *Decretals* de Gregori IX. També, com veurem, la influència d'aquest autor no es limita a aquesta citació explícita. ⁶⁴

Els comentaris a les *Decretals* de Gregori IX de Joan Andreu, coneguts com a *Novella*, són citats dues vegades, una de les quals no inclou el nom de l'obra. ⁶⁵

La *Summa de Paenitentia* de Ramon de Penyaafort és citada dues vegades, una de les quals sense referència al nom de l'obra. ⁶⁶

L'originalitat d'Eiximenis, en aquest aspecte, queda palesa amb les cita-

60. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 52, 92 i 93. Per a la *Glossa ordinaria* de Joan Teutònic i Bartomeu de Parma, hem tingut present *Decretum Gratiani emendatum et notationibus illustratum una cum glossis Gregorii XIII P. M. iussu editum*, Lió, 1506.

61. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 73, 76 i 95. Per a la *Glossa ordinaria* de Bernat de Parma, hem tingut present *Decretales D. Gregorii papae IX suae integri-tati una cum glossis restituae*, Roma, Populi Romani, 1582.

62. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 58. Per a l'edició consultada, vegeu la nota 47.

63. Les edicions consultades són ENRIC DE SUSA, cardenal d'Òstia, *Summa Aurea*, Venècia, 1537 (ed. anast. Bottega d'Erasmus, Torí, 1963); *Commentaria in quinque Decretalium libros*, Venècia, 1981.

64. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 92. Vegeu l'edició consultada a la nota 54.

65. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 70. L'edició consultada és JOAN ANDREU, *In quinque Decretalium libros Novella Commentaria*, Venècia, 1581 (ed. anast. Bottega d'Erasmus, Torí, 1963).

66. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 72 i 92. Per a l'edició consultada, vegeu la nota 50.

cions de dos autors. Al capítol vuitè, parlant d'un dels casos excepcions a la norma general de la prohibició de la usura, tot parlant del quart cas, el *contractus locationis*, diu el nostre autor: «Diu encara més açí Guillelmus de Missalí. q. II, *De mutuo*.» Es tracta del framenor Aegidius Guillelmus de Missali († c. 1400), el qual cita el seu *De confessione*.⁶⁷ En el capítol novè, tot parlant d'un «cas duptòs de feu», diu: «E açò ponunt Raymundus, Rodericus et Bernardus super capitulo *Conquestus*.» Qui és aquest Rodericus? A quina obra es refereix? Sembla ser Rodericus Modici Passus, canonista del segle XIII. De la seva obra no ens ha arribat res, només referències indirectes. És una citació de segona mà? Podria molt ben ser, després d'haver analitzat els onze primers capítols i haver-ne vist les dependències directes i indirectes. Malgrat tot, hem pogut comprovar que els autors citats explícitament ho són sempre de primera mà. Per què, doncs, aquest Rodericus havia de ser una excepció?⁶⁸

Les citacions indeterminades i altres dependències

Qui hi ha darrere expressions com «concorden els doctors», «dien alguns», «fan alguns theòlechs», etc.? Han estat veritablement consultades per Eiximenis o bé s'ha limitat a treure llurs opinions d'autors determinats? Podria ser que aquests «doctors» i «alguns» fossin els *doctores, quidam, alii* i *aliqui* que va trobar en obres consultades. Malgrat tot, sí que hem pogut identificar diversos autors seguits per ell.

Però hi ha quelcom més. Eiximenis, com la majoria dels seus contemporanis, ha copiat i en altres ocasions ha seguit molt de prop altres autors sense fer cap mena d'al·lusió al plagi. En les citacions indeterminades i les altres dependències tàcites, hem pogut identificar tant autors citats per ell explícitament: Ramon de Penyafort, Hos-tiensis, Godofred de Trani, Durand de Sant Porçan, com altres que no anomena: Duns Escot, Alexandre d'Alexandria, sant Bonaventura, Tomàs d'Aquino i Bernat de Puigcercós.

D'autors citats al Tractat d'usura

Una de les obres que sens dubte Eiximenis tingué davant seu fou la *Summa de Paenitentia* de Ramon de Penyafort. Res d'estrany, doncs, el paral·lelisme entre ambdós autors. I això fins al punt que determinades *auctoritates* aportades per Eiximenis són de segona mà. La *Summa Aurea* d'Enric de Susa està present en tot

67. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 70.

68. Josep HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, p. 76. Vegeu, sobre aquest Rodericus, Thomas DIPLOVATH, «Liber de claris Iuris consultis (s. xv-xvi)», a *Studia Gratiana*, núm. x (1968), p. 72. Malgrat tot, hi ha qui no està d'acord amb la lectura de Rodericus: vegeu ST. KUTTENER, «Rodicius ou Rotbertus Modicipassus (Parvipassus)», a *Dictionnaire de Théologie Catholique*, t. 7, col. 701-702.

el *Tractat d'usura*. Si bé és cert que és un dels autors citats de manera explícita més vegades, les dependències tàcites al llarg del tractat a través d'una paraula, una frase o bé tot un paràgraf són abundoses. La *Summa* de Godofred de Trani és una altra de les obres que Eiximenis devia tenir al davant. Les dependències tàcites són tan abundoses com les *Summae* de Ramon de Penyafort i Enric de Susa. Les coincidències entre les *auctoritates* canòniques de l'un i de l'altre en fragments en què es parla del mateix ens fa pensar no que Eiximenis no es mirés les *Decretals* de Gregori IX, sinó que altres autors, en aquest cas Godofred de Trani, li havien facilitat la tria. Eiximenis segueix tan de prop la *Summa* de Godofred de Trani que no es limita a opinions aïllades que podria haver trobat a través d'altres autors com l'Hostiensis. Així, quan exposa les excepcions a la prohibició de la usura, no segueix un autor de tanta autoritat com l'Hostiensis, sinó que bàsicament se serveix de la *Summa* de Godofred de Trani, encara que no pas amb una servitud absoluta.

També els comentaris de Durand de Sant Porçan a les *Sentències* de Pere Llobard són una altra de les obres que Eiximenis devia tenir al davant. La influència d'aquesta obra no es limita al lloc explícitament citat, sinó que, com en les anteriors, les dependències tàcites són ben paleses. Amb tot, hem de dir que les dependències tàcites vers aquest autor les trobem en el capítol setè, en què Eiximenis, responent a diverses objeccions, aprofundeix sobre la injustícia de la usura, i on també la dependència vers Tomàs d'Aquino és més que evident.

264

D'autors no citats al Tractat d'usura

Hem pogut comprovar també citacions indeterminades i dependències tàcites d'autors el nom dels quals no trobem en el *Tractat d'usura*: Duns Escot (1266-1308), sant Bonaventura (1218-1274),⁶⁹ Tomàs d'Aquino (1255-1274), Alexandre d'Alexandria, Albert Magne (1206-1280),⁷⁰ Giraldus Odonis, OFM († c. 1315) i Bernat de Puigcercós (segle XIV).

Dependències tàcites vers Duns Escot, les hem trobat quan exposa, al capítol cinquè, la manca per part del prestant del títol del treball en l'eventual benefici obtingut pel prestatari.⁷¹ Tomàs d'Aquino,⁷² directament o indirecta, és a dir, a través d'altres, és un autor que dóna a Eiximenis gran part dels elements de la fonamentació filosòfica de la prohibició de la usura. Però no tan sols això, sinó que part del vocabulari emprat sembla dependre de Tomàs d'Aquino. Expressions com «no.s poden estimar per peccúnia», «stimació peccuniària»,

69. BONAVENTURA (1218-1274), *Commentarium in Evangelium Sancti Lucae*, *Opera omnia*, t. VII, Florència, Ad. Claras Aguas (guaracchi), 1985.

70. D'Albert Magne, cita de forma anònima les *Enarrationes in primam partem Evangelii Lucae (I-IX)*, a ALBERT MAGNE, *Opera omnia*, apud Ludovicum Vivès, Bibliopolam editorem, París, 1894.

71. Vegeu JOAN DUNS ESCOT, *Opera omnia*, t. 18, *Quaestiones in Quartum Librum Sententiarum a distinctione decima quarta ad vigesimam secundam*, París, 1894, Dist. XV, Q. II, p. 292-293.

72. De Tomàs d'Aquino, sense anomenar-lo, a més de la *Summa Theologica*, cita el *De malo*, q. 13, a. 4, ad 7, ad 8, ad 9.

«stimació peccuniosa», etc., ens porten a d'altres de sant Tomàs en la *Summa*: «aestimatione pecuniae», «pecunia mensurantur», «pecunia aestimari», etc. Hi ha, emperò, reflexions senceres que semblen tretes de la *Summa*.

Eiximenis, quan, tot exposant les excepcions a la prohibició de la usura, descriu el cas del dot, posa un exemple en què la penyora donada pel sogre al gendre en lloc del dot pot ser considerada com a préstec i, per tant, segons com, usurari. Hem pogut comprovar la font de la qual se serví Eiximenis: el *Tractatus de usuris* d'Alexandre d'Alexandria, autor que no anomena pas cap vegada i únic dels autors consultats que exposa aquest exemple que no hem trobat en cap dels canonistes.⁷³ La confrontació d'ambdós paràgrafs demostra, si més no aquí, la dependència vers el mestre Alexandre d'Alexandria.

Ens sobtà la lectura dels capítols desè i onzè sobre els censals i els violaris «segons la matèria que vuy se contén en Cathalunya». En cap dels autors citats per Eiximenis i altres de consultats trobàvem la font o fonts emprades. No calia, però, anar gaire lluny, ja que al mateix manuscrit on es troba aquest tractat sobre la usura hom pot llegir un altre tractat atribuït a Bernat de Puigcercós sobre els censals morts i els violaris a Catalunya.⁷⁴ Hem de dir que se'ns clarificà l'exposició feta per Eiximenis, molt fosca, per cert, potser per l'esforç de voler resumir un tractat tan llarg. Exposem aquí un exemple de la dependència del *Tractat d'usura* de Francesc Eiximenis en aquesta matèria vers el tractat atribuït a Bernat de Puigcercós:

Francesc Eiximenis

Bernat de Puigcercós

Ne.l contracte que la dita decretal posa és de si mateix en just, mas retén lo injust: les fraus que si avisten per los comprants e venents. E la primera conjectura de frau és posada aquí en capítol *Illo vos* en la fi, on que presumir pot hom lo frau si lo comprant és usurer e acostumat de prestar a usura. Axí mateix la decretal aquella *Ad nostram* parle de usurer. Axí mateix diu Ostienc en la *Glosa* e Andreu en la *Novella*.

La segona coniectura de frau són en lo dit cas: car diu que fou convengut entre ells que mudassen lo nom de préstech per nom de venda, per tal que lo prestant no

... contractus positus in c. *Ad nostram* et in c. *Illo vos* non iudicatur illicitus ex forma contractus sed ex fraudibus adhibitibus in contractu. Coniecture contente in c. *Ad nostram* et in c. *Illo vos* in fine ubi dicitur presertim si emens consuevit exercere usuras. Capitulum autem *Ad nostram* loquitur in usurario, ut ex-presse dicit Iohannes Andree ut in *Novella* super capitulum *Ad nostram*, cui consentit Ostiensis in *Glosa*.

Secunda etiám coniectura que est fundamentum totius fraudis... prius fuit actum inter contrahentes de mutuo, sed creditor ne posset conveniri per canonem edi

73. Cf. ALONZO-M. HAMELIN, «Un traité de morale économique au XIV siècle. Le "Tractatus de usuris" de maître Alexandre d'Alexandrie», *Analecta Mediaevalia Namurcensia*, núm. 14 (1962), n. 58, p. 146-147.

74. JOSEP HERNANDO DELGADO, *El «Tractat d'usura»...*, cap. x i xi, p. 77-88. El tractat de Bernat de Puigcercós, vegeu-lo a JOSEP HERNANDO DELGADO, «"Quaestio disputata de licitudine contractus emptioni" ...», *Acta Historica*, vol. 10, p. 9-87.

pogués ésser convingut per la Cort axí com ha usurer.

La terça conjectura de frau sí són: car lus patis era, segons que diu la dita decretal, que lo venedor no podia cobrar la cosa venuda dins set anys primers, per consegüent lo comprador havia a reebre ultra lo capital tots los fruyts de .VII. anys.

La quarta: car aquí era lo preu massa poch en tant que no atenia la meytat del just preu.

La quinta es posada en lo capítol aquell après *Illo vos*: e és que lo comprador cant cobrave lo capital, cobrava ja ultra aquell .IX. solidos.

tum contra usurarios mutavit contractum mutui in contractum emptiois.

Tertia etiam coniectura ... quia ibi in conditione ponebatur quod venditor non posset recuperare rem venditam infra septem annos primos sed solum a septimo usque ad novenium ex quo multum presumimr contra emptorem, quia semper voluit recipere fructus per sepre annos, quod fuit signum fraudis magne.

Quarta ... non est modicum ymmo iustum nec ... quod vix attingit medietatem iusti pretii.

Quinta ... que ponitur in capitulo *Illo vos* non habet locum in casu nostro quia hic emptor quando reddit vel revendit casum venditori no recuperat plus.

CONCLUSIÓ

Eiximenis, autor original? L'estudi que hem fet de les fonts ens mostra que Eiximenis fou un bon compilador, que féu ús de les obres que tenia a l'abast amb una llibertat total. Podem afirmar que, malgrat tot, devia tenir al davant el *Decret* i les *Decretals* de Gregori IX, amb les glosses ordinàries de Joan Teutònic i Bernat de Parma; també les *Summes* de Ramon de Penyafort, Enric de Susa, dit Hostiensis, i Godofred de Trani; la *Novella* de Joan Andreu; els *Commentaria* de Pere Llombar a les *Sentències* de Durand de Sant Porçan. Però, i els altres autors? Podrien ser reminiscències de la seva estada a París, Colònia, Oxford i Tolosa i del seu ensenyament de filosofia i teologia o bé referències trobades en les diverses obres consultades.

És Eiximenis original en el tractament doctrinal del problema de la usura? Creiem que la resposta ha de ser positiva. Els motius són dos. El primer, per la seva insistència en la llei natural i la justícia natural com a fonament de la prohibició de la usura. El segon, perquè té present la realitat del lloc on escriu, la Catalunya del seu temps, en dos temes de màxima actualitat en aquell moment: el tema dels censals morts i els violaris, al qual dedica dos capítols, i, en segon lloc, el tema dels mogubells, del qual s'han conservat tres capítols, però que segons les rúbriques del tractat havia de parlar-ne des del capítol dotzè fins al vint-i-cinquè.

Per acabar, podríem afirmar que la seva preocupació és ésser lògic i poder arribar a tothom. Reté i exposa la doctrina general sobre la usura com l'havien ensenyat altres abans d'ell tenint present també el medi on viu. Fins i tot, en algun aspecte, l'explicació de la decretal *Naviganti* i el problema dels censals morts, l'obsessió de sintetitzar fa que no sigui gaire clar. Ara bé, és un tractat escrit íntegrament en català. Això sí que creiem que és original.